

Հ Ա Ց Ա Ս Ա Ն

Ե Ւ

Հ Ա Ց Դ Ա Տ Ը

ԳԱԲՐԻԵԼ ԼԱԶԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԵՒ

ՀԱՅ ԴԱՏԸ

Հայեանուս յարաբերութիւններու լոյսին տակ

ՏՊԱՐԱՆ "ՅՈՒՍԱԲԵՐ" ԳԱՀԻՐԵ
1957

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Ե Օ Ս Ք

1941ին լոյս բնծայեցինք «ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵԽ ՀԱՅ ԻԱՍԸ» բառ դաշնագրերու», իսկ 1946ին՝ «ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵԽ ՀԱՅ ԴԱՏԻ» — վաւերագրութերը։ Ինչպէս նախորդները, նաև Յերկայ զիրքը ամբազջութիւն մը կը կազմէ, ոչ թէ շարունակւութիւնն է նայն Յիւթին։ Այս ամեղամ ենրատխորագիր դրինք «Հայեւուս յարաբերութիւններու լոյսին տակ»։

Հարաւի հետ մեր ունեցած արինուս պայքարին ծանօթ է ամբողջ աշխարհի եւ ասոր հետեւանենով Հայաստան եւ հայ ժողովարդ նկատուած են Ռուսաստանի տրբանեակ։ Այսոյէս մտածուծ են մասմաւրապէս օտարները։

Մոռացութեան տրուած է, անտեսուած է այն դիմագրութիւնը, որ հինեն ի վեր մեր ժողովուրդը յայտնաբերած է Հիւթիսի նկատմամբ։ Ներօկտ Աշտարակեցիի օրերէն սկսեալ։ Մեր ներկայ հաւառուին մէջ այդ դէպքերն են, որ կը ներկայացնենք ժամանակագրուկան կարգով՝ 1827էն մինչեւ մեր օրերը։

Փոխանակ երկար խորհրդածութիւններու, մեր մտահոգութիւնը եղած է բնբերցողին ասզ փաստեր, վկայութիւններ, որպէսզի անսխաղաւար կերպով խորհրդածէ եւ յանձնի եզրակացութիւններու։

Դէպքերը եւ վկայութիւնները շառկապելու նպատակով, տուած ենք բացատրութիւններ, լուսաբանութիւններ։ Այնքամ ալ դիւրին չէ բմբոնել բաղական բարդ խազերը, որոնք կատարեն եցաց եւ դեռ պիտի կատարուին մեր հայրենիքին շուրջ։ Հայաստան՝ իր աշխարհագրական դիրքով, հայւթիւնը՝ իր անքննելի նկարագրով բացառիկ տեղ մը զրաւած են Ամերիկի ռազմական, բաղական, դիւնական պատմութեան մէջ։

Վերջին տարիները լու Հայաստանի մէջ երատարակուեցած ժամանակ մեծ ու փաքր ուսաւմնաբարութիւններ եայ ժողովուրդի պատմութեան նորագոյն շրջանի մասին, ապացուցանելու համար հայերու հաւատարմաքիւթը դէպի ոռւս մեծ ժողովուրդը եւ ոռվետական կարգերը . . .

Քարոզչական վեճեմուն այնքան կատարելազործուած է, որ իշխանութիւնը միշտ պատմուքիւթը խարդախելու դերին մէջ է։ Այդ-

պէս պիտի շարունակւածի, ինչքան ատեն որ տպագրական մեքենայի գործածութիւնը մենաշնորհը կը մնայ կոմունիստներուն, եւ խօսքի ազատութիւնը արգիլուած է խորհրդ։ Միութեան սահմաններուն մէջ։

Հայրենիքի սէրը կը հարկադրէ մեզ՝ դիմադարձել, բարձրադակ յայտնել ճշմարտութիւնը, մերկացնել բռնակալներու սուտը եւ կեղծիքը։ Հայաստան եւ Սփինոֆ հաւասարապէս պէտք ունին անվերապահ, անկաշկանդ, ազատ խօսքի։ Մեր հակառակորդները երէ ի վիճակի եթ, թու հերքեն այն բազմաթիւ վկայութիւնները, փաստերը, զորս կը ներկայացնեմք այս գործին. մէջ։

Հիւսիսը և ցարակրօն քէ բոյշեւիկեան և միշտ հայերեն ներկայացնէ է իրին «Փիրկիչ» հարաւի դէմ։ Մոռուցութեան տրուած է իմ եւ նոր սերտնդմերու յաջորժական դիմադրութիւնը ռուս տիբակալութեան, ճաւումի ժաղաքականութեան դէմ։ Մամաւանդ անգիտացած ենք այն մեղապարտ մասնակցութիւնը, որ ունիական իշխանութիւնները ունեցան քրթուան հալածանեներաւ ընթացքին՝ Սուլքան Համբուժամակէն մինչեւ իր թիւհատականները եւ ժեմալականները։

Անքային այդ գործակցութիւնը մոռացութեան տալու համար, ամեն չնեմ քափած են բազաքանակէն վարկարեկելու հայ գործիչները, առաջ յեղափոխականները։ Միամիտներուն յաջողած էին հաւատացնել, քէ խորհրդային բռնակալութեան դէմ կրիւը Հայաստանի մէջ խումբ մը «արկածախննդիր»ներու գործն է ։ Իսկ արտասահմանի մէջ՝ Անդրքններիններ, Խաղփականներ, Շուրէններ, Համօններ, Դրօններ եւ Նորառարգեաններ իրենց նախարարական, պետական արուները վերստահալու, անձնական շահու եւ փառքի համար կը պայքարէիմ հայրենիքի դէմ . . . ;

Մերժէ յաւետ բաժնուած են Հայ Դատի այդ ախոյեամները, իսկ երկրու մէջ բոյորնվին նոր սերունդ մը մէջտեղ եկած է։ Սակայն նորագոյն դէպէքը վկայեցին, քէ հայ ժողովուրդի իր բալոր դասակարգերն աւելի քան երրեք դէմ է բռնակալութեան։ Հայ զանգուածներուն մէջ մին ու ոսկոր դարձած է անկախութեան գաղափարը։

Բոլշեւիզմի եւ Դաշնակցութեան միշտ պայքարը պարձապէս մէկ երեսն է, արտայայտութիւնն է այն մեծ քախումին, որ յարատելորէն տեղի կ'ունենայ հայ զանգուածներու կողմէ՝ բնդդէմ Կարմիր բանապետութեան։ Հոգերանական սխալ մը պիտի ըլլար շեշտը դմել երկու կուսակցութիւններու, երեսու ժոսանքներու առակարծութեանց վրայ։

Համաժողովրդական, համահայկական ընդվառում մըն է պատահածը. վկայէն կաթողիկոսի, Կոմիտասի երբեմնի ժայռուազ համնեանի, պրոլետարական զրոհ Զարենցի ողջակիզումը. վկայ՝ հա-

լածական հարիւրաւոր մտաւրականները, պիտական գործիչները (քառ-կը տեսնել այս գրքի վերջաւրութեան)։ Հայոց՝ հազարաւոր հայ աբ-սորականները, որոնք Քշուած են Հայաստան դեպի Սիստրիա։ Վկա՞յ՝ այս պատուարը, հաւատաքննութիւնը, որ հաստատուած են Սդիւռքի եւ Հայաստանի միջեւ։

Հայրենիքի մէջ անսարակոյս կայ շինարար աշխատամբ, որուն մէջ մասնակցուրիւն չունի Բալշեւիզմը, ան զարգացվէս կը դժուարացընէ մեր ժողովուրդին ինքնայտուկ կենսաւթակ ոգիի սուեզծագործուրիւնը։ Կ'արժէ կարդալ քաղսւածք մը Լինչի «Հայաստանէն» (տես այս հատորին մէջ. էջ 96)։ 1897ին, ոռուսերու կողմէ Հայաստանի գրաւումէն 70 տարի ետք, Երեւանի բնակչութիւնը 13 հազար հոգի էր, որուն միայն կէսր հայեր էին

Միաւարք Հայաստանը կազմուեցաւ եւ իր մայնաքաղաք Երեւանը 80 հազար բնակիչ ունեցաւ, բացառապէս հայ գէնէքի յաջողութեամբ, երբ կործանեցաւ ոռուսական կայսրութիւնը եւ վորքը ազգեր գտան իրենց ազատութիւնը։

Այս հատորին մէջ կը ներկայացնենք հայ ազատազրական շարժումը 1827էն 1957, միշտ վաւերագրերու լոյսին տակ, յիշելով հայ եւ օտար ազգիւրմեր։ Տարիներու պրատումներէ ետք կուգանք համատաշելու, որ Հայ Դատի պատմաւթիւնը դեռ կը մնայ անժանօք իր շատ մը երեսներով։ Ազատ եւ Անկախ հայ պետութիւնը միայն օր մը պիտի կարողանայ զայն տալ լրիւ կերպով։

Մինչ այդ՝ մենք մեզ բաւարարուած կը զգանք, եթէ յաջողեցանք ընթերցողին ուշադրութիւնը կեդրւնացնել հարցերան վրայ, որներ այսօր կը կազմն Հայաստանի եւ Հայ Դատի կութիւնը։

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

- Վ. Ա. ԳԱՐՍԱՄԵՆԻՆ՝ «Ա. Ս. Գրիգորեավը և Հայուսական յարաբերութիւնները», 1947, Երեւան:
- Ա. Դ. ԵՐԻՑԱՆՅԻՇ՝ «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի Հայք 19րդ դարում», 1894, 1895, Ա. և Բ. Տառ:
- Մ. ՎԱՐԱՆՆԵԱՆ՝ «Հայկական շարժման նախապատճենթիւնը», 1912, ԺԵՆԵՎ:
- Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆՆԵԱՆ՝ «Ազգապատճեն», Գ. Հատոր, Երևանդէմ, 1927:
- Ն. Ձ. Գ. ԼԻՆԶ՝ «Հայաստան», Երկհատոր, Թբիլ. և Լարենց, Կ. Գոլիս, 1913:
- Գ. ՆՈՐԱՏՈՒԻՆԵԱՆ՝ «Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman», չորս հատոր, Փարիզ, 1900-1903:
- Խ. ԱԲՈՎԵԱՆ՝ «Երկրի ժողովածոյց», Երեւան, Կօթը Հատոր, լոյս տեսած է 1948-1957:
- Գ. ՅԱԿԱԲԻՆԵԱՆ՝ «Եղանակուր Արզմականի Վէրը Հայաստանի վէպի ստեղծագործական պատճենթիւնը», 1955, Երեւան:
- Մ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ՝ «Ամրողական Դործեր», չորս հատոր, Երեւան, 1945-ի 1949:
- ԵՐ. ՇԱՀԱԶԻՋ՝ «Դիւան Միքայէլ Նալբանդեանի», 1932, Երեւան:
- ՄԱՐՈՒԻՆԱՆ՝ «Հայկական Խնդիրը և Ազգ. Սահմանադրութիւնը», Թիֆլիս:
- Paul Cambon Correspondance, 1870-1924, Grasset, 1940.
- Է. ԱԿՆՈՒԻՆ՝ «Կովկասեան Վէրքեր», ԺԵՆԵՎ:
- ՄԻՒԹԱՐ ՎԱՐԴԱԳԵՏ՝ «Հայերը Խուսաստանում», Վազարշապատ, 1906:
- ԼԻՇ՝ «Անցեալց», 1925, Թիֆլիս:
- ԼԻՇ՝ «Թիւրքահայ յեղափոխութեան զազափարարանութիւնը», Երկհատոր, 1934, Փարիզ:
- Ա. ՅՈՎՀԱՆՆԻԿՍԻՆԻ իմրագրութեամբ «Հայաստանի Անտոնոսիան և Անտանտան», Երեւան, 1926:
- ԼԵՆԻՆԻ, ՍԹԱԼԻՆԻ ամրողական գործերու Հայերէն թանգաժանութիւնները:
- Մ. ՎՐԱՑԵԱՆ՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւնը», 1928, Փարիզ:
- Ա. ԽԱՏԻՍՅԵԱՆ՝ «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումը և զարգացումը», 1930, Արէնք:
- ԶՈՐ. ԱՀԻ ՅՈՒԱՏ՝ «Մոսկու Հաթալարի» (Թուրքերէն), Երկու հատոր, 1955, Գոլիս:
- Ա. ՊԱՐՏԻԶԵԱՆ՝ «Հայ Եկեղեցւոյ տագնապը և անոր պատասխանատունները», 1936, Գուրչէն, էջ 39:
- Ա. ԱԲԵՂԵԱՆ՝ Դաշինքներ «Վէմ»ի և «Յուսարեր»ի մէջ:
- Վ. ՆԱԽԱՍԱՐԴԵԱՆ՝ «Բուշերիզը և Դաշնակցութիւնը», 1949, Գաւհիրէ:
- Անդիմական կապոյտ գիրք, Ֆրանսայի արտաքին նախարարութեան հրատարակութիւններ, Հայերէն պարբերականներէն «Դրօշակ»ի, «Անահիտ»ի, «Հայրենիք» ամսագիրի, «Վէմ»ի, «Նորք»ի (Երեւան) և «Յուսարեր» օրաթերթի հաւաքածոնները:

ՌՈՒՍԵՐՈՒ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԴԱՇՏ ՄՈՒՏՔԵՆ ՄԻՆՉԵՒ Ա. ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱՒԹԻՄԸ ՌՈՒՍԵՐՈՒ ԿՈՂՄԵ

Նախ քան 19րդ դարը, Խսբայէլ Օրի, Դաւիթ Բէկ, Յովսէփ Էմին, Մովսէս Բաղրամեան, Շահամիր Շահամիրեան դիմումներ եւ ձեռնարկներ կատարած էին, ապահովելու համար ռուսական օգնութիւնը՝ ի նըպաստ Հայաստանի ազատագրութեան։ Բայց այդ բոլորը մնացած էին լոկ ցանկութիւն, որովհետեւ ռուսերը հեռու կը գտնուէին Կովկասէն։

1804-1813 տեղի ունեցաւ ռուս-պարսկական առաջին պատերազմը, որ վերջացաւ 1813ին եւ կնքուեցաւ Գիւլիստանի դաշինքը^(*)։ Այս ատեն գրաւուեցաւ Ազրպէյջանի կարեւոր մասը։ Նոյն թուականներուն (1801-1813) ռուսերը գրաւեցին նաեւ Հայաստանի մէկ մասը (Ֆիրակ, Լոռի, Զանգեզուրի մէկ շրջանը), բայց Արարատեան դաշտը կը մնար երեւանի խանութեան մէջ, պարսկական տիրապետութեան տակ։

19րդ դարու սկիզբն է, որ ռուսերը կը մօտենան Հայաստանի։ Հայ ժողովուրդը, որ կը կեղեքուէր պարսիկ խաններու եւ թուրք փաշաներու կողմէ, իր փրկութեան յոյսը կապած էր Ռուսաստանին։

Հայ աղքային գործիչներ կը յուսային ոչ միայն ազատագրուիլ պարսկական եւ թրքական լուծէն, այլեւ վերստեղծել Հայաստանի անցեալ փառքը, դառնալու համար ազատ ու անկախ պետութիւն։

Այդ երազով խանդավառուած էր նաեւ Թիֆլիսի Առաջնորդ ներսէս Աշտարակեցին, այդ ժամանակաշրջանի մեր մեծագոյն դէմքը։

(*) Տես «Հայաստան եւ Հայ Դատը ըստ դաշնագրերու», էջ 7։

Ներսէս Աշտարակեցի ռազմաշունչ շրջարերական ժը հրատարակած կեց 1826 Յուլիս 29 թուականով, ուղղուած՝ Թիֆլիս, Գանձակ, Արցախ, Նուխի, Շամախի, Բագու եւ Դերբենդ բնակող ոռւսահպատակ հայերուն :

Աշտարակեցի կը գրէր. «Դիմադրեցէք քշնամուն եւ սորա արքանեակներին, կամ ուուսաց օօրքերի հետ միասին եւ կամ թէ մի ուրիշ կերպ, որ աւելի յարմար կը լինի ներկայ աւագակօրէն յարձակմանց միջոցին, իսկ թէ հարկ լինի, մի՛ խնայէք ձեր արեան վերջին կաքիլը» :

Կամաւորական ջոկատներ կը կազմուին Ղարաբաղի, Թիֆլիսի, Շամշադինի, Դիլիջանի եւ Լոռի-Փամբակի մէջ։ Ամէն կողմ կը տիրէ մեծ խանդավառութիւն։ Այս մասին Թիֆլիսի զինուորական նահանգապետ զօրավար Սիպեազինը 1827 Մայիս 27ի իր կոչին մէջ կը գրէ։

«Հայերը ցնծութեամբ դիմաւորեցին իրենց ուղղուած կոչը։ Յայտարարութեան երրորդ օրը ես տեսայ զենքի տակ հաւաքուած հայկան առաջին դրուժինան։ …Հայ ժողովուրդի նուիրուածութիւնը Ռուսաստանին՝ անխախտելի է։ Պարսիկների ներխուժման դէմ ընդհանուր պաշտպանութեամբ մէջ առաջինը հայերը օրինակ ցոյց տուին. նրանց միացան նաեւ վրացիները» :

1827 Մայիս 12ին զօրավար Պասկեւիչ իր բանակով կը շարժի դէպի Երեւան։ Այս բանակին կ'ընկերանայ նաեւ համբաւաւոր ոռւս զրոյ եւ զիւանապէտ Գրիբուեդովը։ Ռուսական զօրամասը Յունիս 8ին կը հասնի Էջմիածին, ուր նախապէս ժամանած էր Ներսէս Աշտարակեցի։ Ասոր զինսաւորութեամբ Էջմիածինի եկեղեցականները կ'ողջունեն ոռւսական բանակը, մինչ կը զօղանջեն Մայր Տաճարի ղանգակները։

Երեւանի բերդը գրաւելու համար դժուարութեանց հանդիպելով, Պասկեւիչ պաշարումի կ'ենթարկէ զայն եւ կը յառաջանայ դէպի Նախիջևան, Երեւանի շրջանի ղեկավարութիւնը յանձնելով Ներսէս Աշտարակեցիին։ Այդ օրերուն յարձակման կ'ենթարկուի Էջմիածին, ուր Աշտարակեցի անձամբ կը կրակէ վանքի պարիսպներուն վրայ դրուած թնդանօթներէն։ Ռուս օգնական ոյժեր հարաւէն կը վերադառնան, նախ կը զրաւեն Մարդարապատը, իսկ Սեպտ. 25ին կը սկսի Երեւանի բերդի ոմբակոծումը։ Աշտարակեցի նոր կոչեր կը դրէկ Էջմիածին, Օշականի եւ Աշտարակի հայ զիւղացիներուն՝ անյապաղ օգնութեան հասնիլ ուուս զօրքին։ Հայեր խումբերով կուղան եւ կը մասնակցին յարձակումին։

Հինգ օր ետք, Հոկտեմբեր 1ին, բերդը կը զրաւուի զօր. Պասկեւիչի կողմէ. Աշտարակեցի եւ ուրիշներ մեծ չուքով կը մտնեն Երեւան։ Պարսիկ խաներ երեք հաղար զինուորներով զերի կ'իյնան. կը զրաւուի մեծաքանակ աւար :

Աշխարհի բոլոր անկիւններէն Հայեր չնորհաւորական խանդավառ նամակներ կը դրկեն Աշտարակեցիի: Մանօթ գրող Մեսրոպ Թաղիաղեան կը զրէ. «Իմ լաւ քաղաքացիի, էսպէս երջանիկ քախտի որ դուք էք պատահել, կարծեմ որ մեր նախնիքն եւս Արշակումի թագաւորութեան ժամանակումն էլ չեն պատահել, զիրա թէպէտ եւ թագաւորութիւնն իւրանցն էր, սակայն բարբարութիւն եւ զուլումն պակաս չէր . . . : Վերջապէս երբ որ լսեցի ներկայ մեր աշխարհի ազատութիւնն, սիրտս ուրախութեամբ վառուց»:

Երեւանի զրաւումէն ետք, ոռւսական բանակը կը շարունակէ իր արշաւանքը դէպի հարաւ եւ Հոկտեմբեր 13ին կը գրաւէ Թաւրիկը:

1828 Փետր. 10ին Ռուսաստանի եւ Պարսկաստանի միջեւ կը կնքուի Թիւրքմէնչայի դաշնագիրը:

Պարսկաստան այս դաշնագրի Յըրդ յօդուածով Ռուսաստանի սեփականութիւն կը նկատէ Երեւանի եւ Նախիջեւանի նախկին խանութիւնները, իսկ Յըրդ յօդուածով կը հրաժարի ամբողջ Կովկասէն: Ըստ 15Յըրդ յօդուածին, Պարսկաստանի տիրապետութեան տակ գտնուած հայերուն իրաւունք կը տրուի՝ իրենց ընտանիքներով եւ շարժական գոյքերով գաղթել ոռւսական տիրապետութեան ենթակայ հողամասը:

Դաշնագրի պատրաստութեան եւ այս առթիւ կատարուած բանակցութիւններուն մէջ կարեւոր գեր կատարեց Գրիբոեդովը, որ լաւ տրամադրուած էր դէպի հայերը: Ան հետագային դեսպան նշանակուեցաւ Պարսկաստան եւ հոն սպաննուեցաւ մոլեռանդ խուժանին կողմէ:

ԿՈԶԱԿՆԵՐ ԹԷ ՀԱՅԵՐ ԶԵՏԵՂԵԼ...

Երեւանի եւ Նախիջեւանի շրջաններու գրաւումէն ետք, կենական նշանակութիւն ունէր այդ վայրերուն մէջ բնակչութիւն հաստատելու հարցը: Մեծն Պետրոսի եւ Եկատերինայի օրերէն ի վեր հայերը մեծ յոյսեր ունէին աղգահաւաքման մասին:

Բայց Ռուսաստան պահ մը խորհեցաւ Հայաստանի ռահմանամերձ շրջանները բնակեցնել ոռւս կողակներ, ստեղծելով Արաքսի կողակութիւն(*): Այս նպատակով ալ 1827ին Կայսեր գլխաւոր սպայակոյտի պետ գորավար Պետր Տոլստոյի նախագահութեամբ կը կազմուի

(*) Վ. Ա. Պարումեան, «Զարիզմի դաշնութային քաղաքականութիւնը Հայաստանում»:

մասնաւոր յանձնախումբ մը, Պարսկաստանի սահմանները 80,000 մալուուս կողակներ բնակեցնելու համար: Պիտի կազմակերպուէին 10 օկրուգներ, իւրաքանչիւրը 200,000 գեսեատին հող պիտի ունենար եւ 8,000 հոդի: Այս ծրագրի մասին, 1827 Ապրիլ 27ին, յանձնախումբը կը յայտնէ: Ա— Ապահովել պարսկական սահմանի պաշտպանութիւնը: Բ— Սանձահարել այդ տարածութիւններուն վրայ գտնուող ասիական ցեղերը: Գ— Աւելի եւս մօտենալ հայերուն, որոնք կրօնքով եւ դէպի Ռուսաստան ունեցած համակիր վերաբերմունքով խորթ չեն մեղի: Դ— Պարսկաստանի սահմանամերը վայրերու մեր զօրքերէն մահացածները փոխարինել, ժամանակի ընթացքին տեղական կիմային վարժ մարդոց-մով: Ե— Մալուուս աղքատ կողակներու համար բարեկարդ կացութիւն ստեղծել եւ Զ— Մալուուսիան ազատել աւելորդ բնակիչներէն, հոն մնացողներու տնտեսութիւնը բարելաւելու համար:

Այս ծրագրին զուգահեռ, նախքան Թուրքմենչայի գաշնազիրը, Ներսէս Աշտարակեցիի զլիաւորութեամբ հայ զործիչներ առաջարկներ ներկայացուցած էին Պարսկաստանէն հայեր զաղթեցնելու համար նոր գրաւուած վայրերը:

Ինչպէս կ'երեւի 80 հազար մալուուսեր զրաւուած վայրեր բնակեցնելու ծրագիրը նիւթական աւելի մեծ զոհողութիւններ կը պահանջէր, այդ պատճառով ալ անմիջապէս նկատի չառնուեցաւ: Հետագային կովկասի շատ մը վայրերու, նաեւ Հայաստանի մէջ աստիճանաբար զետեղուեցան ուսւ մալականներ:

Թիւրքմէնչայի դաշնազրին մէջ նկատի կ'առնուի հայերու արտազաղթը Պարսկաստանէն: Գաղթի զեկավարութիւնը կը յանձնուի զնդապետ Ղաղարոս Ղաղարեանին: 1828ի դարնան կը սկսի զանդուածային ներդաղթը: Երեք չորս ամսուան ընթացքին աւելի քան 80 հազար հայեր թաւրիզի, Մակուի, Մարազայի, Սալմաստի, Ուրմիայի եւ Խոյի գաւառներէն կը մեկնին Երեւանի եւ Նախիջեւանի շրջանները:

Ներգաղթի զործը լաւ կազմակերպուած չէր եւ զայն վարող յանձնախումբերը զուրկ էին նիւթական միջոցներէ: Կը տեղեկացուի, թէ «տասնեակ հազարաւոր զաղթականներ քափուել էին Երեւանի ու Նախիջեւանի զաւառները, բաց Երկնքի տակ, առանց սննդի, առանց բնակարանի, առանց հողի ու ջրի»:

Հայ ներգաղթողներու եւ տեղացի թաթար զիւղացիներու միջնեւ կը ստեղծուին վէճեր, որոնք մեծ զժուարութեամբ կը հարթուին:

Աւելի ետք, 1828ի ոռուսեւթուրք պատերազմին հետեւանքով, կրզրումի եւ Պայաղիտի շրջաններէն մօտ 100 հազար հայեր եւս կը զաղթեն եւ կը հաստատուին Ախալցխա, Ախալքալաք, Ալեքսանդրապոլ

Եւ Սուրբալու : Հայաստանի ճակատագրին համար անտարակոյս մեծ նշանակութիւն պիտի ունենային հարաւէն եւ արեւմուտքէն կատարուած ներդաղթի այս զոյգ շարժումները :

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Մ Ա Ր Զ Ը

(«Արմենանսքա Օպլասք»)

Երեւանի զրաւումէն անմիջապէս ետք, զօր . Պասկեւիչ հաստատած էր «Երեւանի Մարզի ֆամանակաւոր Վարչութիւն», զօր . Կրասովսկիի նախազահութեամբ եւ Ներսէս Աշտարակեցիի ու փոխ զնդապետ Բորոդինի անդամակցութեամբ :

Թուրքմէնչայի դաշնագրի կնքումէն ետք, խնդրոյ առարկայ էր ստեղծել մնայուն կազմակերպութիւն մը : Ցարական կառավարութիւնը եւ զօր . Պասկեւիչ տրամադրութիւն չունէին նկատի առնելու հայկական բազմանքները : Բայց սկսած էր ոռւսեւթուրք պատերազմը եւ ժամանակը չէր դժուն ձգելու հայերը : Նիկոլա Ա. Կայսրը 1828 Մարտ 26ի հրովարտակով, Երեւանի եւ Նախիջևանի խանութիւններէն կը կազմէր Հայկական Մարզը . ահա այդ փաստաթուղթը .

«Պարսկաստանի հետ կնիքուած դաշինքի համաձայն, Ալ իրամային Պարսկաստանին Ռուսաստանին միացուած Երեւանի եւ Նախիջենի խանութիւնները այսուհետեւ ամէն ատեն կոչել Հայկական Մարզ («Արմենանսքա Օպլասք») եւ մուծանել այն մեր տիտղոսի մէջ : Այս Մարզի բարեկարգման ու կառավարման մասին կառավարող սենատը պատշաճ հրաման կը ստանայ իր ժամանակին» :

Հայ ժողովուրդը շատ մեծ գոհունակութեամբ ընդունեց այս որոշումը : Երկար դարերու ընթացքին առաջին անդամն էր, որ Հայաստան կը վերակենդանանար հայոց մտածողութեան մէջ :

Քիչ ժամանակ ետք, յուսախարութիւնը պիտի սկսէր, որովհետեւ ոռւս պետութիւնը երբեք նպատակ չունէր քաջալերելու իրական Հայաստանի մը ստեղծումը :

Այս շրջանի դէպէրուն անդրադառնալով, 1947ին Երեւանի մէջ լոյս տեսած «Ա. Ս. Գրիբուդովը եւ հայ-ռուսական յարաբերութիւնները» իր գործին մէջ, Վ. Ա. Պարսամեան ճիշդ կերպով դիտել կուտայ (էջ 138) .

«Վերջապէս Հայկական Մարզի ստեղծման հետ հայ ժողովուրդը կապում էր իր հայրենիքի ազատութեան ու անկախութեան վերականգ-

մամ զաղափարը : Բայց հենց այստեղ էր , որ ինչպէս մեր ժողովուրդն է տառւմ , խոփը առնում էր քարին , բաժանում էին ժողովրդի ու կառավարութեան նանապարհները :

«Յարական կառավարութիւնը Հայկական Մարզի ստեղծման հետ բնաւ չէր կապում ոչ «անկախ» , ոչ «աւտոռոմ» Հայաստան եւ ոչ Ռուսաստանի հարաւում «քութերային մի պետութիւն» ստեղծելու նպատակը . նա բոլորովին էլ մոտադիր չէր իր հսկայ պետութեան մէջ նոր պետութիւն ստեղծել , այն էլ օտարազգի : Դա հակասում էր նրա պետական սիստեմին , նրա դասակարգային եւ ազգային բաղաբանութեան ոգում :

«Հայկական Մարզի վրայ ցարական կառավարութիւնը նայում էր որպէս կայսրութեան մէջ մտնող տերիտորեալ մի միաւորի վրայ , ենթակայ քաջաւորի իշխանութեանը , զուրկ ազգային ինքնուրոյն պետական իրաւունքներից» :

ՀԱԼԱԾԱՆՔ՝ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻԻ ԴԵՄ

Ռուսական բանակի կողմէ Հայաստանի գրաւումէն ետք , շատ բնական էր , որ Ներսէս Աշտարակեցի ակնկալութիւններ ունենար իր ժողովուրդի ազատ ու անկաչկանդ զարդացման ու յառաջդիմութեան համար :

Ընդհակառակն , զօր . Պասկեւիչ կը հետապնդէր Հայաստանի ռուսացումը : Իր այս ծրագրին խոչընդուռ նկատեց Աշտարակեցիի ներկայութիւնը . ուստի՝ ամէն կերպ ջանաց հեռացնել զայն երկրէն զանազան պատրուակներ ներկայացնելով Փեթրսպուրկի կառավարութեան : Ահա Պասկեւիչի ներկայացուցած «ամբաստանութիւնները Աշտարակեցիի մասին» .

«...Նա ոչ միայն հոգեկոր , այլև աշխարհական գործերում կամենում է անսահման ինքնիշխանութեամբ գործել :

«...Զբաւականանալով հայոց եկեղեցւոյ վրայ ունեցած ագդեցութեամբը , Ներսէս արքեպիսկոպոս կամենում է տարածել այդ ազդեցութիւնը նաեւ աշխարհական գործերի վրայ , ճգտելով մերկայացնել իրան որպէս զրուխ եւ պետ ընդհանուր հայոց ազգի : Նորա փառասիրութիւնը այս մասին այնտեղը հասաւ , որ նա սկսեց ազդարարութիւններ իրաւուակել առ արտասահմանի հայքը եւ յարաբերութիւններ սկսեց դրացի տաճիկ մէժառքթերի հետ ;

«...Ներսէսը հենց սկզբում տեսաւ իմ հոգացողութիւնը, որ ես խստիւ կերպիւ կը դիմադրեմ նորա մտադրութեանց՝ սեփական ցնել հայոց եկեղեցուն այնպիսի կալուածներ, որ իսկապէս նորան չեն պատկանում» :

Պասկեւիչ կը մեղաղը նաեւ Աշտարակեցին որ Կողքի աղահանքերուն նկատմամբ Աշտարակեցին ակնկալութիւններ ունեցած է թէեւ «նորա կողմից տէրութեան դէմ որեւէ վնասակար ձեռնարկութիւն սպասել կարելի չ» զրելով հանդերձ, Պասկեւիչ կ'աւելցնէ.

«Բայց միեւնայն ժամանակ, որքան յայտնի են ինձ նորա յատկութիւնները, պատիւ ունիմ ներկայացնել ձեր բարեհայցողութեանը, թէ ինչ հետեւանքներ կարող են առաջ գալ, եթէ Ներսէսի փառասիրութիւնը եւ նորա անտեղի կողմնապահութիւնը հայոց գործերում նեցուկ կամ պաշտպանութիւն գտնեն այս ազգի (Հայոց) միւս նշանաւոր անձանց խորամանկութեանց մէջ. — մի ազգի, որի հաստատապէս ճգուտումն եղիլ է եւ է՝ որքան կարելի է խոյս տալ. մեր օրէնքների ազդեցութիւնից եւ ներգործութիւնից: Եւ ինչ դրութեան մէջ կը լինի այստեղի զիխաւոր վարչութիւնը, որը պիտի ստիպուի անդադար դիմադրել բոլոր խորամանկութեանց եւ նենգութեանց, որոնց միայնակ նպատակն է՝ դարձնել այդ ազգը, որի բոլոր բարօրութիւնը կախուած է Ռուսիոյ զօրութիւնից եւ հովանաւորութիւնից, — դարձնել, առում եմ, այդ ազգը առանձին արտօնութեանց տէր մի դասակարգ, որ ամէն կերպ օգուտ լինի ժաղում մեր վարչութիւնից, բայց միեւնոյն ժամանակ չինի կամենում ստորադրուիլ ոչ Ռուսիոյ ընդհանուր կանոնագրութեանցը, ոչ էլ այն պարտաւորութեանցը, որ կատարում են ն. Կ. Մեծութեան միւս հպատակները...»: («Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի Հայք 19րդ դարում», Ա. Դ. Երիցանց, 1894 մասն Ա., էջ 375):

Զօր. Պասկեւիչ այնքան թշնամական վերաբերում ունէր դէպի Հայերու ազգային ձգտումները, որ ամբաստանագիր կազմեց զնդապետ Լազարեանի դէմ, որովհետեւ ան թղթակցութիւն պահած էր Աշտարակեցիի հետ. այս առթիւ յիշատակած էր անոր՝ Լազարեանի՝ կատարած դերը պարսկահայերը Հայաստան գաղթեցնելու գործին մէջ: Պասկեւիչ հրահանդեց Թիֆլիսի նահանգապետին. «Առաջարկում եմ քեզ, որ եթէ հակառակ բազմիցս կրկնած իմ հրամանների, գնդապետ Լազարեանը դեռ եւս չէ դուրս գնացել (Թիֆլիսից), կարդալ նորան այս եւ անմիջապէս դուրս գնել (Կովկասից)»:

Ա. Դ. Երիցանց կ'եղբակացնէ.

«Սպասած պարգևենների փոխարէն այսպէս վարձատրուեցաւ Լազարեանի ցոյց տուած ծառայութիւնը պարսկահայոց գաղթականու-

թեան գործում եւ զնդապետը վերադարձաւ Փեքրսպորկ, ուր ապա հրաժեշտ տուց պետական ծառայութեանը»:

Ներսէս Աշտարակեցիի դէմ Պասկեւիչի հալածանքը տուաւ իր արդիւնքը պարտադրուեցաւ անոր՝ հեռանալ Հայաստանէն եւ մեկնիլ Պեսարապիա, իրեւ առաջնորդ այդ թեմին. իր այդ պաշտօնին մէջ մնաց ամբողջ 15 տարի:

Կասկած չկայ, «որ այս հեռացումը անձնական պատճառներէ առաջ չէր զար, ուսւերը կանուխին ուղեցին ի զերեւ հանել հայկական ակնկալութիւնները եւ զգացնել իրենց տիրապետութեան հաստատումը Հայաստանի մէջ»:

Միքայէլ Վարանդեան Աշտարակեցիի աքսորի մասին կը պրէ(*).

«Հարուածն իջաւ 1827ի օգոստոսին, երբ դեռ այնքան քարմէին յուշերը Ներսէսի հերոսական եւ անձնուէր քրիչքներից: Եւ ահա մեր վեգարաւոր Գարիպալտին — աքսորի մէջ... Առաջնորդական պաշտօնի սին պատրուակով՝ խուլ ու օտար Բեսարաքիայի մի անկիւնում — կիշնեւ... Բոլոր սև ուժերը միացան այդ մեծ հայի, մեծ մարդու դէմ: Եւ նա մինակ, զրեթէ մինակ, հայ ժողովրդի զսպուած քարկութեան եւ քշնամիների ցնծութեան ոռնոցների մէջ նա զնաց ամբողջ 15 տարի քաղուելու այդ օտար, անիիւրընկալ անապատում: Գուցէ նոյն լեզենդական «սւել կառքն» էր տանում նրան որ պիտի տանեւէր Աքռվեանին դէպի խորհրդաւոր անյայտութիւն ու Միքայէլ Նալբանդեանին՝ դէպի դաժան Պետրովպալոսկ, իսկ այն սնելից՝ դէպի զերեզման...»:

Ռուսերը սկիզբէն իսկ աշխատեցան էջմիածինը պահել իրենց քաղաքական ազդեցութեան տակ: Ահա թէ ինչ կը յանձնարարէր կոմս Պասկեւիչ պաշտօնակատար զօր. Պանկրատիւի ուղղուած իր գաղտնի հրամանագրին մէջ.

«Յանձնելով ձեր գերազանցութեանը Անդրկովկասեան գործերի զեկավարութիւնը, ես ընդ սմին անօգուտ չեմ համարում հաղորդել ի զիտուրթիւն ձեր քանի մի մանրամասնութիւններ ձեր ձեռք անցնող ամենանշանաւոր զործերից մէկի վերաբերմամբ, այն է հայոց հոգեւորականութեան գործի մասին: Այն հանգամանքները, որոնց պատճառով ես այդ գործը ամենակարեւորներից մէկն եմ համարում, սոքա են:

«Հայքը, որոնք վաճառականութեան մէջ վերին աստիճանի ընդունակ մի ժողովուրդ են եւ այդ պատճառով տէրութեան համար օգտաւէտ կարող էին լինել, ցրուած լինելով ամենաշատ քուով Ռուսաստա-

(*) «Հայկական շարժման նոխառվատման թիւնը», 1912, Ժընեւ, Ա. Մաս.

Առաջ, Տանկաստանում եւ Պարսկաստանում եւ չունենալով քաղաքական անկախութիւն, միմեանց հետ կապուած են միայն կրօնէով։ Նոքա միայն մի ընդհանուր իշխանութիւն ունին, այն է հոգեւոր իշխանութիւն, որ շատ մեծ ազդեցութիւն ունի նաև նոցա աշխարհային գործերի վրայ։ Հայոց հոգեւորականութեան պետք է էջմիածնի կաթողիկոսը։ ՎԱՍՏՐԻԱՐՔ ՆՇԱՆԱԿԵԼ ԱՅՆՊԻՍԻ ՄԻ ՄԱՐԴՈՒ, ՈՐ ԱՆՁՆՈՒԵՔ ԼԻՆԻ ՌՈՒՍԻԱՑԻՆ, ԵՒ ՀԱՅՈՑԼ ԴԵՊԻ ՄԵԶ ԳԱՇԵԼՈՒ ՄԵՐ ՑԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ — ՊԱՏՃԱՋ ԵՆ ԵՂԱԾ, ՈՐ ՄԵՐ ՏԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ԱՌԱՋՈՒԱՅ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄՆ ԷԼ ՄԻՇՏ ՓՈՔԻ Ի ՇԱՏԵ ԽԱՌՈՒՆՈՒԵԼ է ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ։

«...Այն օրից, երբ Ռուսիայի հետ միացաւ Երեւանի նահանգը եւ սորա հետ էլ պատրիարքական Աքոռը, ես առանձին ուշադրութիւն դարձրի հայոց հոգեւորականութեան գործերի վրայ» (Դ. Երիցանց, Ա. Հատոր, էջ 654)։

Կոյս Պասկեւիչի նման, ցարական կառավարութիւնը «առանձին ուշադրութիւն» դարձուց էջմիածնի կաթողիկոսութեան վրայ եւ մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւններէ ետք պատրաստեց ու պարտադրեց «Պոլոտենիան», որով ապահովուեցաւ Փեթրսպուրկի հակակչուը Հայ. Եկեղեցիի կազմակերպութեան վրայ։

Պ Ո Լ Ո Ժ Ե Ն Ի Ա

«Բարձրագոյն կարգադրութիւն յաղագս կառավարութեան գործոց լուսաւորչական Հայոց Եկեղեցւոյ ի Ռուսաստան»։ այս է խորագիրը այն կանոնագրութեան, որ պատրաստուեցաւ ցարի կառավարութեան կողմէ 1836ին եւ որ ծանօթ է ՊՈՂՈԺԵՆԻԱ անունով։

Այս կանոնագրութիւնը ունի 141 յօդուածներ, բաժնուած 10 գլուխներու վրայ Հետեւեալ կարգով։ Ա. — Ընդհանրական իրաւունք և արտօնութիւնք. Բ. — Կաթողիկոս. Գ. — Սինոդ. Դ. — Թեմակալ առաջնորդք. Ե. — Հոգեւոր ատեանք եւ հոգեւոր կառավարութիւնք. Զ. — Մենաստաններ. Է. — Ամուսնաւոր Եկեղեցականք. Ը. — Հոգեւոր դպրոցներ. Թ. — Կայից կառավարութիւն. Ժ. — Եկամուտք Եկեղեցական պաշտօնէից։

Մաղաքիա արքեպս. Օրմանեան, այս կանոնագրութեան չուրջ մանրամասնութիւններ տալէ ետք, կ'ըսէ։

«Հայ. Եկեղեցւոյ ուղղութեան հետ համեմատութիւնը նկատի

տոած ատենիսիս , ամենին աչքի գարնող կէտ մը կը զտնեմք՝ աշխարհական տարրին կատարելապէս հեռու պահուիլը : Հայոց մէջ հայ եկեղեցականութիւնը եկեղեցւոյ բացարձակ տէրը չի նկատուիր , եւ խորհրդակատարութիւններէն դուրս ընտրութեան եւ վարչութեան , մատակարարական նիւղերուն մէջ ընդարձակ տեղ կուտայ աշխարհականութրուն : Խսկ Պոլստենիան Հայ . Եկեղեցին ամբողջապէս Եկեղեցականին կը յանձնէ , եւ աշխարհականը կը յիշուի միայն կաթողիկոսի եւ ոչ իսկ առաջնորդներու ընտրութեան մէջ , հոն ալ թիւի գերակշռութիւն տալով եկեղեցականութեան : Խսկ մատակարարութեան մէջ միայն եկեղեցական մը կայ , նա ալ եկեղեցական իշխանութեան ներքեւ դրուած : Մնացեալի մէջ ընտրութիւն , վարչութիւն , մատակարարութիւն , դատաստան , կրթութիւն , ոչ միայն հայրապետական , այլև առաջնորդական շրջանակներու մէջ , ամբողջովին եկեղեցականներուն յանձնուած են» («Ազգապատում» , Գ . Հատոր , Էջ 3696) :

Ինչպէս կոմս Պասկեւիչի արդէն յիշատակուած մտածումները , նաեւ հետագային մեր ներկայացնելիք ուրիշ վաւերազրեր եւ իրողութիւններ ցոյց կուտան , որ ցարական կառավարութիւնը ամէն ջանք թափած է աշխարհականներու ազգեցութիւնը չէզոքացնելու եւ իշխանութիւնը կեղրոնացնելու համար եկեղեցականներու ձեռքը : Այս գործեկերպով աւելի դիւրաւ ոռւս իշխանութիւնը կրնար ինեղդել հայ ժողովրդի ազգային բաղձանքները , որոնք պիտի ներկայացուէին հայ եկեղեցական կազմակերպութեան խողովակով : Խուսերը միշտ աշխատեցան այդ կարեւոր ազդակը օգտագործել իրենց պետական շահերուն համար , սակայն բախեցան հայ ժողովուրդի տեւական ընդդիմութեան :

«Պոլոսենիա»ի մասին Ն.Ֆ. Գ. Լինչ «Հայաստան»ի Ա. Հատորին մէջ (թրգ. Լ. Լարենց , Կ. Պոլիս , Էջ 163) կը մատնանէ կարեւոր կէտեր .

«ՊՈԼՈԾԵՆԻԱՆ կը շեշտէ եւ կ'ընդարձակէ այս մարմնին (Սինոդին) սահմանադիր իշխանութեան կարեւորութիւնը , եւ զայն կը դնէ կայսեր պատուակալ նախագահութեան տակ : Սինոդին երամանազիրները սապէս կը մկանին . «ՌՈՒՍՍԻՈՑ ԿԱՅՍԵՐ ՀՐԱՄԱՆՈՎ» : Անոր որոշումները կ'ենթարկուին ոռւս պրոկուրորին , որ էջմիածնի մէջ կը բնակի եւ կը վաւերացնէ այդ որոշումները , եթէ օրինաւոր գտնէ : Զուտ վանքին յատուկ հարցերուն վերաբերմամբ Սինոդն է որ օրէմսդրական խորհրդակցի , բայց հարկադրուած չէ անոր յանձնարարութիւնները ընդունիլ : Խսկ եկեղեցւոյ ընդհանուր գործերուն մէջ , ինչպէս նաեւ վանքին յատուկ հարցերուն վերաբերմամբ Սինոդն է որ օրէմսդրական իրաւունք կը վայելէ , ներքին գործոց նախարարէն վաւերացմել տալու պայմանաւ իր որոշումները : Ութը անդամներէ բազկացած Սինոդին

մէջ Կաքողիկոսը մէկ ժուկի իրաւունք միայն ունի : Արդարեւ, անիկա կրնայ կոնդակ հրատարակել, բայց Եթէ Սինոդին որոշումներուն հակառակ կոնդակ մը հրատարակ կաքողիկոսը յեղափոխական արարք մը գործած ըլլալու ամբաստանութեան տակ կ'իյնայ : Ահա այս կերպով կաքողիկոսը կապուած է այնպիսի թելերով, որոնց ծայրը Նեվայի ափանց (Ս. Փերսապուրկի) վրայ գտնուող պաշտօնատարներուն ճեռքին մէջն է, ու ասոնք օրը օրին տեղեկութիւն կ'առնեն իրենց յայտնի լրատուէն :

Այս երկսայրի գործիքին միւս տրամադրութիւններն ալ բալասան չեն բավեր եկեղեցւոյ պետին վիրաւորուած արժանապատուութեանը վրայ : Կայսրն է որ կը նշանակէ Սինոդին անդամնները, թէեւ կաքողիկոսին տրուած է կարեւոր երկու ընտրելիի անուն ներկայացնելու կայսերական հանութեան : Հայոց Հայրապետը իրաւունք չունի Սինոդի անդամ մը պատժելու, առանց կայսերական հաւանութեան : Միեւնոյն բարձրագոյն երամանը անհրաժեշտ է եպիսկոպոս մը պաշտօնէն դադրեցնելու համար : Կաքողիկոսը չի կրնար 4 ամիսէն աւելի հեռանալ վանքէն, Եթէ Զարէն մասնաւոր արտօնութիւն չէ առած : Երբ եպիսկոպոսական թեմ մը թափուր կը մնայ, կաքողիկոսը կայսեր կը ներկայացնէ թեկնածուներու անուններ, որպիսի անուններ, որը ընտրութիւնը պիտի կատարէ : Եթէ եպիսկոպոսը փափաքի 4 ամիսէն աւելի ժամանակամիջոցի մը համար արտասահման երթալ, դարձեալ Զարին պէտք է դիմէ :

Բայց թերեւս ամենէն լուրջ եւ ամենէն նենգաժիտ զէնքը՝ ազգային եկեղեցւոյ անկախութեան դէմ, սա տրամադրութիւնն է թէ տարի մը պէտք է անցնի կաքողիկոսի մահուլքէն մինչեւ նոր կաքողիկոսի ընտրութեան քուականը : Այս յօդուածը ընդունուեցաւ, հեռատեսութեան եզական բացակայութեամբ մը, այնպիսի ժամանակ մը, Երբ նամբորդութեան միջոցները շատ աւելի դանդաղ էին ֆան այսօր, եւ Երբ դժուար էր Թուրքիայէն եւ Պարսկաստանէն պատզամաւորներ համախմբել մէկ տարիէն պակաս ժամանակամիջոցի մէջ : Իրականութեան մէջ նոր կաքողիկոսին համար դիւրին չէ գործի ճեռնարկել, մինչեւ որ բաւական ժամանակ չանցնի իր ընտրութեան քուականին վրայէն, եւ Եթէ կառավարութեան շահուն համապատասխան ըլլայ Աթոռին թափուր մընալը, Զարը միշտ կրնայ յետաճգել նոր կաքողիկոսին վաւերացումը : Եւ ահա այսպէս, Աթոռին պարապ մնացած ատենը, Երկարատեւ ու միջամկեալ իշխանութիւն մը ծնունդ կ'առնէ, որու միջոցին կառավարութիւնը մէկ կուսակցութիւն միւսին դէմ կը լարէ ու կը յաջողի կորզել բոլոր այն զիջումները, որոնց ընդդիմացած էր նախորդ կաքողիկոսը» :

ՀԻՒՆՔԵԱՐ ԻՍԿԵԼԵՍԻԻ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԳԱԶԱՉ ԱՐԹԻՆ ԱՄԻՐԱ

Եղիպառոսի Խտիւ Մոհամէտ Ալի 1833ին լմբոստացաւ Սուլթան Մահմուտի դէմ : Խտիւ որդին՝ Իպրահիմ Փաշա մէծ բանակով մը յառաջացաւ Սուրիոյ եւ Անատոլուի մէջէն, հասնելով մինչեւ Պրուսայի մօտերը :

Սուլթանին համար խիստ տաղնապալի կացութիւն մը ստեղծուած էր, եւ ան դիմեց Գազազ Արթին Ամիրայի խորհուրդին : Ամիրան յանձնարարեց ոռւսերը կանչել օդնութեան : Ճակատագրական պահու մը, հայ մը միջնորդ կը դառնար ոռւսեւթուրք բարեկամութեան :

Այս դէպքի մասին Օրմանեան արք. «Ազգապատում»ի մէջ կը դրէ .

«Յետին պարագային մէջ նորէն Պէզնեանի խորհուրդին դիմեց Սուլթան Մահմուտ, որուն քանից փորձն առած եւ օգուտը վայելած էր : Պէզնեանի խորհուրդն եղաւ ոռւսական օգնութեան դիմել, որ Ամիրանուապուսոյ դաշնագրին վրայ Թուրքիոյ բարեկամ էր դարձած : Խուսրէվ Մէհմէտ փաշա իինաւուրց խորհրդական, առաջարկին միացաւ, գիրեր զրուեցան եւ սուրհանդակներ մեկնեցան, մինչ միւս կողմէ Իպրահիմ իկոնիոնի նակատամարտէն ետք հանդարտաքայլ կը յառաջանար ու հետզիետէ կը գրաւէր իկոնիոն, Սիս, Ատանա, Էնկիւրի, Մաղնիսա, Այտըն, Պալքենիր եւ Քէօթահիա, մինչեւ Պիլէթիկ եւ մինչեւ Պրուսայի մօտերը : Տասն հազարի ոռւսական բանակ մը եւ 18 նաւերու տարմիդ մը, Օրլով գօրավարի երամատարութեամբ Վոսփորի վրայ երեւցաւ 1833 Փետր. 7ին եւ բանակը զետեղուեցաւ Ասիակողման Հիւնքեար իսկէլէսի դաշտավայրը : Իսկ հպրահիմ կանգ առաւ կուտինա կամ Քէօթահիա, ուր կը գտնուէր» (Օրմանեան, «Ազգապատում», Գ. հատոր, էջ 3638) :

Անզլիա եւ Ֆրանսա, խիստ մտահոգ ոռւսական միջամտութենէն, իրենց նաւատորմերը դրկեցին Եղիպառոս եւ յաջողեցան հաշտութիւն կնքել տալ Սուլթանին եւ Մոհամէտ Ալիին մէջեւ : Վերջինը գոհացաւ Սուրիոյ մէկ մասին վրայ իր իշխանութիւնը հաստատելով :

Ռուսական նաւատորմը Կ. Պոլսէն մեկնելէ երեք օր առաջ, 1833 Յուլիս 8ին, զօր. Օրլով յաջողեցաւ Թուրքիոյ եւ Ռուսաստանի միջեւ կնքել տալ Հիւնքեար իսկէլէսիի դաշինքը, որ նշանաւոր եղաւ դիւանագիտութեան պատմութեան մէջ : Այս դաշինքով Զար Նիկոլա դիւանագիտական նոր յաղթանակ մը կը շահէր, աւելի նշանակալից, քան

Աղքանուպոլսոյ հաշտութիւնը, որովհետեւ այս անգամ առանց պատերազմի, միայն ճարպիկութեամբ կը յաջողէր:

Թուսաստան եւ Թուրքիա յանձն կ'առնէին իրարու օգնել, ծովի և ցամաքի վրայ՝ ընդդէմ երրորդ պետութեան մը: Պայմանադիր կողմերը պարտաւորութիւն կը ստանձնէին օգնել իրարու ներքին խռովութիւններու պարագային: Թուրքիա յանձն կ'առնէր ուազմանաւերու առջեւ փակել Տարտանելը, եթէ Թուսաստան պատերազմի մտնէր ուրիշ պետութեան մը հետ: Քայց Տարտանելը բաց պիտի մնար ուսւական նաւատորմին առջեւ, բոլոր պարագաներու մէջ: (Histoire de la Diplomatie, Vladimir Potiemkine, 1946)

Հիւնքեար իսկէլէսիի դաշնքով^(*) Թուսաստանի ստանձնած բացառիկ դիրքը խախտեցաւ 1841 Յուլիս 10ին, Լոնտոնի մէջ կնքուած դաշնքով, որ Օսմանեան կայսրութեան իրաւունք կուտար արգիլելու բոլոր պետութիւններու ուազմանաւերուն անցքը նեղուցներէն:

Խ. ԱԲՈՎԵԱՆ ՀԻԱՍԹԱՓ' «ԽԱԶԱՊԱՇՏ» ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԷՆ

Խորհրդային քարոզչութիւնը մամուլով, հրատարակութիւններով, շարժանկարով տեւապէս կ'օգտագործէ մեծ հայրենասէր Խ.Աբովեանի «Վէրք Հայաստանի»ն, որովհետեւ այդ գործին մէջ Աբովեան կը ներկայացնէ պարսկական լուծին տակ տառապող հայ ժողովուրդը եւ կը փառաբանէ ազատարար Թուսաստանը:

Հայաստանի խորհրդային իշխանութիւնը թէեւ տարիներէ ի վեր կը յայտարարէր, թէ պիտի հրատարակուի Աբովեանի «Երկերի Լիակատար Ժողովածուն», ութ հատորով, սակայն 1947 եւ 1948ին լոյս տեսան միայն չորս հատորները և ընդհատուեցաւ հրատարակութիւնը: Եօթի տարի և սու հրատարակուեցան երեք հատորներ եւս, դեռ կը պակսի վերջինը՝ ութերորդը, ուր հաւանաբար գտնուին նիւթեր՝ աւելի լաւ ճանչնալու համար մեծ հայրենասէրին քաղաքական ըմբռնումները եւ յուսախարութիւնները ուռւսերէն: Հարց է, թէ խորհրդ իշխանութիւնները թոյլ կուտա՞ն հրատարակիչներուն օգտագործելու Աբովեանի արխիվը լրիւ կերպով:

(*) Դաշինքին ամրողջութիւնը հրատարակուած է Գարբիկ Նորատունկանի «Recueil d'actes internationaux de L'Empire Ottoman», Բ. Հատուր, էջ 229:

Սակայն այս ուղղութեամբ մենք նիւթեր գտանք 1955ին Երեւանի մէջ լոյս տեսած Պ. Յակորեանի «Խաչատուր Արովեանի Վէրք Հայաստանի վիշպի ստեղծագործական պատմութիւնը» հատորին մէջ :

Ուշադրութեամբ կարդացինք այդ զիրքը ու հոն գտանք կարդ մը քաղուածքներ Արովեանի մտածումներէն, որոնք ցոյց կուտան անոր Հիասթափութիւնը «խաչապաշտ» Ռուսաստանէն եւ որոշ չափով կը հերքուի անոր վերադրուած պաշտամունքը Ռուսաստանի հանդէպ:

Պ. Յակորեան իր գրքին մէջ այս մասին կը գրէ.

«Արովեանը չէր կարող չնկատել, որ վատ էր հայ աշխատաւրութեան վիճակը. նրանք ննջում էին ցարական աստիճանաւորներից ու տեղական հարստահարիչներից: Ինչպէս ժամանակակիցներն են պատմում, հայկական մարզի կառավարիչ թեհրուտովը իր անփառունակ գործունեկութեան տարիներին (1830-1838) ժողովրդին ննջում ու քալանում էր աւելի դաժան, քան որեւէ փաշա կամ սարտար (Wagner, Reise nach dem Ararat..., s. 81): Նրան յաջորդել է գեներալ Պացովսկին: Սրա օրով էլ կեղեգումներին վերջ չկար: Արովեանը վկայում է, որ ժողովրդի վիճակը համեմատարար լաւ էր Գէորգ Սմբատեանի կարմատել կառավարչութեան շրջանում. բայց նա էլ հեռացւում է ասպարեզից: Յայտնի է, որ պարսկական լնից Արեւելեան Հայաստան ազատագրուելու ժամանակաշրջանում ժողովրդի մէջ տրամադրութիւն էր առաջ եկել Ռուսաստանի հռվանաւորութեան տակ հայկական պետականութիւնը վերականգնելու մասին, բայց այդ էլ ի դերեւ ելաւ: 1840 քուի Ապրիլի 10ի օրէնքով վերացուեց Հայկական Մարզը, իր հետ խորտակելով շատերի երազանքը: Ռազմական դիկտատուրային փոխարինեց պաշտօնելութիւնը: Սահմանափակում էին հայ եկեղեցու իրաւունքները (Պոլոծենիայի համաձայն), ցարական կառավարութիւնը ծայրամասերում իր իշխանութիւնը պահելու համար մեծ արտօնութիւններ էր տալիս տեղական հողատէրներին: Այսպիսի պայմաններում Արովեանը կորցնում էր իր դեմոկրատական-լրտսաւրական ծրագիրն իրականացնելու յայսերք:

«Մուայլ էին նաև Արովեանի անձնական հասարակական գործունեկութեան հեռանկարները: Նրան մերժեցին կազանի համալսարանի հայոց լեզուի ամպիոնը, Գիտութիւնների ակադեմիան մերժեց նրա առաջարկութիւնը՝ աշխարհաբարը դպրոցները մտցնելու մասին: Արգիլուեց «Նախաչաւիդի» գործածութիւնը եւ գրքի տպագիր օրինակները դատապարտուեցին «փոշիների ու փուման զոհ դառնալու»(*), շարունակական արգելքները հնարաւոր չէին դարձնում նրա մասնաւոր պամսիոնի (անհատական վարժարան. Գ.Լ.) ազատ ու անկաշկանդ գործունեկութիւնը,

(*) Ա. Արովեան, Երկերի Լիակատար Ժողովածու, Հռ. V, էջ 188:

Արովեանը չէր կարսդ համբերել նաև ցարական առտիւնանաւորներից կը-
րած վիրաւորանքներին» :

Հայրենասէր Արովեանի հիասթափութիւնը եւ յուսահատութիւ-
նը շատ յստակ է իր հետեւեալ տողերուն մէջ.

«Էս ա տանը իինգ տարի ա, որ տանից, տեղից, սիրելուց, բա-
րեկամից, պատուից, փառքից ձեռք եմ վերցրել, հեռացել, աշխարքէ
աշխարք ընկել, զույս քարէ քար տուել, որ իմ ազգին պէտք զամ, մէկ
հարիր աղքատ երեխայի ձեռից բռնեմ, ինչ գիտեմ, նրան սովորցնեմ,
նրանց սիրտն ու հոգին բանամ, իմ սրտիս տարտերը բոլոր մէջն ածեմ,
ազգին ինչ ա հարկաւոր, նրանց տամ, գեղեր, քաղաքներ ուղարկեմ, որ
զնան, իրանց քարի սերմը մեր քարի ազգի քարի երեխանց սրտումը ցա-
նեն, նրանց էրւած սիրտը հովացնեն, բերանները լեզու դնեն, սրտներու-
մը դվար, որ հասնողը նրանց զիլին շտայ, ինչպէս մինչեւ էս օր տւել
են, ու յետոյ, ախ՝ յետոյ գերեզմանը մտնեմ, յետոյ աշխ լիփեմ, հոգիս
հովանայ, մարմինս դինչանայ: Էս ա իմ ՄՈՒՐԱԶԸ... էս օր էլ որ միտք
եմ անում, թէ ես հաց ուտելիս, տաք տեղ նստելիս, հազարաւոր հայ ո՛չ
հաց ունին, որ ուտեն, ո՛չ շոր ունին, որ տախանան, սիրտս պատուում
ա, օրս խաւարում» (*):

Արովեան կանգնած էր «իրականութեան եւ իր երազանքների
հակասութեան առաջ եւ կարծես ելք չէր գտնում», արդար կերպով գի-
տել կուտայ Պ. Յակորեան: Արովեան կ'ապրի հոգեկան խռովայոյզ վի-
ճակ: «Էսպէս բանները մտածելով, օրս ու ուժերս մաշուել էր: ՇԱՏ ԱՆ-
ԴԱՍ ՈՒԶՈՒՄ էի ԳԼՈՒԽՍ ՄԱՀՈՒ ՏԱՄ (ընդգծումը մեզ կողմէ. Պ.Լ.):
Զէի իմանում՝ թէ սրա չարէն ինչ կ'ըլի: Թող լսողը չհաւատայ, ամա էս
ցաւի էնպէս էր սիրտս առել, որ շատ անգամ գժուածի պէս ընկնում էի
սար ու ճոր, ման զալիս, մտածում, էլ էդ սիրտս լիքը տուն զալիս»:

Արովեանի հիասթափութիւնը «խաչապաշտ» Ռուսաստանէն՝
աւելի շեշտուած է հետեւեալ տողերուն մէջ.

...Հիմիկ մէկ խաչապաշտ է,

Մեր խեղն ազգի հետն ընկած ման ա գալիս
Որ արինը ծծի ու հոգին հանի (**):

«Այս միտքը, — կը գրէ Պ. Յակորեան, — աւելի զգոյշ ձեւով
անցել է նաև «Վէրք Հայաստանի»ի յաջորդ վարիանդին, ուր անանուն
հերոսի բերանով բնադրաւում է «Հիմիկուան քազաւոր, կայսրը»՝ հայ
ժողովրդին տանջելու, չարչարելու համար» (Եջ 75):

Արովեան դժողոհ մնացած էր նաև «Պոլոժենիայ»ի հրատարակու-

(*) Ա. Արովեան, Երկերի Լիակատար Ժողովածու, հա. IV, էջ 45:

(**) Ա. Արովեան, Երկերի Լիակատար Ժողովածու, հա. II էջ 85: